

УДК 811.111.'366.5

ЗАКОНОМІРНОСТІ ЛЕКСИЧНОЇ СПОЛУЧУВАНОСТІ СЛІВ**Федоренко О. І.**

У статті досліджуються закономірності лексичної сполучуваності слів. Розглянуто низку правил лексичної сполучуваності: закон семантичного узгодження, комбінаторно-семантичні правила кон'юнкції тотожних і диз'юнкції несумісних семантичних ознак, правила селекційних обмежень, імовірнісні правила вибору елементів сполучення.

Ключові слова: лексична сполучуваність, закон семантичного узгодження, лексична сумісність, селекційне обмеження.

В статье изучены закономерности лексической сочетаемости слов. Рассмотрены правила лексической сочетаемости: закон семантического согласования, комбинаторно-семантические правила конъюнкции тождественных и дизъюнкции несовместимых признаков, правила селекционных ограничений, вероятностные правила сочетаемости.

Ключевые слова: лексическая сочетаемость, закон семантического согласования, лексическая совместимость, селекционное ограничение.

The article explores rules of lexical combinability according to which words are joined in phrases and sentences. The following rules have been described: rules of semantic agreement, combinatorial-semantic rules of conjunction of identical and disjunction of incompatible semantic features, selection restriction rules, and probabilistic selectional rules.

Key words: lexical combinability, rules of semantic agreement, lexical compatibility, selection restriction, selectional constraint.

Лексична сполучуваність визначається як здатність слова сполучатися у тексті зі словами певного лексичного значення, здатність слова як лексеми сполучатися з іншими словами (як лексемами). Дослідження лексичної сполучуваності становить одну з важливих проблем сучасного мовознавства. Посилення зацікавленості проблемами лексичної сполучуваності пов'язане з появою нових мовознавчих теорій, зокрема лексичної граматики (lexical grammar), граматики мовних шаблонів (патернів) (pattern grammar), емергентної граматики (emergent grammar). Однією з актуальних проблем теорії лексичної сполучуваності є закономірності лексичної сполучуваності слів.

У мовознавстві утвердилися думки про закономірний характер лексичної сполучуваності. Дослідники вважають, що сполучення слів у потоці мовлення здійснюється за певними законами, існують закономірності сполучуваності слів на рівні лексем, правила, що не зводяться до граматичного комбінування. Одним із таких правил лексичної сполучуваності є закон семантичного узгодження (основний закон семантичного сполучення слів), який зводиться до наступного: для того щоб два слова утворили сполучення, вони повинні мати, окрім розрізнявальних сем, одну спільну сему [4, с. 375]. Функцію об'єднання слів у сполучення може виконувати будь-яка повторювана сема.

Семантичне узгодження є запорукою правильного розуміння речення навіть у випадках порушення його граматичної правильності, тоді як граматично правильні речення незрозумілі, якщо сумісність семантичних множників відсутня, як, наприклад, у реченні *Harry drank a piece of paper*, хибність якого полягає в тому, що слово *drink* семантично вимагає іменника, який позначає не тверді речовини, а рідину [8, с. 78].

Ю. Д. Апресян вивчає семантичні правила інтерпретації текстів і формулює основний семантичний закон, який регулює правильне розуміння тексту слухачем: вибирається таке осмислення даного речення, при якому повторюваність семантичних елементів досягає максимуму [1, с. 14]. Цей закон є строгим формулюванням давно відомого принципу, завдяки якому потрібне значення багатозначного слова виступає виразно у певному контексті, у словесному оточенні. Текст семантично

зв'язний, якщо у лексичних значеннях синтаксично пов'язаних слів наявні повторювані смислові компоненти; якщо ж для жодної пари синтаксично пов'язаних слів це правило не дійсне, текст семантично не зв'язний.

М. В. Нікітін вивчає основні закономірності взаємодії лексичних значень слів у сполученнях на матеріалі англійської мови [5]. Дослідник проводить комбінаторно-семантичний аналіз бінарних підрядних сполучень на основі семної структури значень слів-компонентів. Учений пропонує свою концепцію лексичного значення. Він розкладає значення на окремі частини: *інтенціонал* (поняття у його дедуктивно-логічному аспекті, що становить ядро значення; сукупність обов'язкових семантичних ознак певного лексичного значення), *імплікаціонал* (сукупність сем, які індукуються інтенціоналом значення внаслідок імплікаційних зв'язків ознак), *негімплікаціонал* (сукупність сем, які не сумісні з даним інтенціоналом).

У ході аналізу М. В. Нікітін визначає такі випадки повторюваності мовної інформації у структурі слів, що сполучаються [5, с. 72–105]:

1. Експлікація (дублювання) інтенціоналу значення головного слова: *quadratic square, clandestine secret, happenings occur, tell a tale* тощо. Такі сполучення здебільшого тавтологічні, неекономні, логічно аномальні. Однак вони можуть виконувати функцію пояснення імені: *the elephant has a trunk, the tiger is predatory, meat is meat, London is London* тощо.

2. Експлікація жорсткого та сильноімовірного імплікаціоналу головного слова: *white snow, snow is white, wet water, yellow gold* тощо. Такі сполучення нормативні як засіб передачі знань.

3. Експлікація слабких імплікаційних ознак головного слова: *an empty house, the house is empty*. До цього типу відносять абсолютну більшість атрибутивних словосполучень.

4. Експлікація негімплікаційних ознак: *joyous alarms, eyeless road, white sleep, breasted tree, yesterday's silences are much louder* тощо. Осмислені сполучення такого типу кваліфікуються як тропи.

У сполученнях проявляється дія двох комбінаторно-семантичних правил: кон'юнкції тотожних і диз'юнкції несумісних семантичних ознак [5, с. 116]. Якщо семантика компонентів дублюється, то відбувається злиття таких ознак у сукупному значенні сполучення (правило кон'юнкції). Якщо ж компоненти сполучення містять несумісні семи, то одна із них повинна бути усунена, а відповідне ім'я – пересмислене (правило диз'юнкції). Комбінаторно-семантичні правила виступають як фільтри, які відсіюють некоректні вирази. Якщо ж фільтри пропускають такі вирази, то це свідчить про те, що з ними пов'язують якийсь новий зміст або вони виконують ще й інші функції, окрім семантичних.

Семантичне узгодження діє не лише у межах контактних валентних зв'язків, але й у дистантному семантичному контексті. Саме тому декотрі дослідники вивчають лексичну сполучуваність і семантичне узгодження у зв'язку з комунікативно-функціональним механізмом сполучуваності слів у зв'язний текст і процесом організації речення. Ітеративність, повторюваність семантичних ознак у лексичних значеннях слів, які утворюють речення, вважають результатом взаємодії лексичної та синтаксичної семантики. Ітеративні ознаки виникають на стику лексики та синтаксису, там, де закладається семантична основа речення [2, с. 81]. Ітеративна семантична ознака є функціонально-семантичною категорією [3, с. 8]. Її функціональне призначення – забезпечити зв'язність тексту.

В. М. Солнцев не визнає існування закону семантичного узгодження [6, с. 286–287]. На його думку, у сполученні, в якому реалізовано “правила семантичного узгодження”, об'єктивно спільних смислових елементів немає. Зате є смислова чи лексична сумісність – смислова правильність висловлювання, яка не допускає таких сполучень, як *круглий квадрат, стілець снідає*. Але поняття лексичної сумісності не є абсолютним. Наприклад, у казковій ситуації спотворені з точки зору наших уявлень про навколишню дійсність сполучення можуть бути цілком прийнятними: *стілець може снідати, стіл ходить на прогулянку*.

Поряд із правилом семантичного узгодження вдалося знайти й певні закономірності лексичної сполучуваності, що мають статистичний, імовірнісний характер. Імовірнісні правила вибору елементів при побудові текстів діють як механізми вибору лексичних одиниць у випадках рівнозначності [7, с. 164]. Частота вживання

слова – суттєвий показник при виборі лексичних одиниць, але цей показник може використовуватися лише у випадках рівнозначності.

У генеративній граматиці правила лексичної сполучуваності відомі як правила селекційних обмежень (*selection restriction rules*) [9; 10]. Вони регулюють вибір лексичних одиниць у синтаксичних структурах і ґрунтуються не лише на граматичних, але й на семантичних критеріях відбору, напр., дієслово *find* зазвичай вимагає підмета, який позначає живу істоту, а дієслово *eat* вимагає істівного додатку. Семантичні ознаки (*semantic features*) визначають допустимі зв'язки між словами, напр., для іменників це такі ознаки, як *concrete*, *abstract*, *animate*, *human*, *countable*, *physical*, *artifact*, *edible* тощо. Іменник *man* має семантичну ознаку [+male], іменник *bachelor* [-married]. Правила селекційних обмежень відображають наш досвід та знання про навколишній світ і не допускають породження безглузвих (аномальних) речень чи сполучень, таких як *My sister is married to a bachelor*, *The thistle saw the gardener*, *green speech*, *flying car*. Широко відоме речення Н. Хомського *Colourless green ideas sleep furiously*, яке дослідник подав як приклад порушення правил селекційних обмежень.

Порушення селекційних обмежень не завжди призводить до породження безглузвих висловлювань. У метонімічних чи метафоричних висловах, ідіоматичних виразах селекційні обмеження можуть порушуватися. Такі порушення виявляють переносне значення лексичних одиниць чи ідіоматичне значення.

Порушення селекційних обмежень роблять речення безглуздими лише у звичному ситуативному контексті (“normal” context of utterance), напр., *Kim ate a motor-bike*. Такі порушення можуть нейтралізуватися, і висловлювання може стати цілком зрозумілим, якщо уявити підхожий контекст, напр., *eating chocolate motor-bikes*, або у так званих “налагоджуваних контекстах” (“repairing contexts”), які охоплюють заперечення, модальні дієслова, дієслова на кшталт *believe*, *try*, *dream* (які представляють дію не як реальну, а таку, що могла б відбутися за певних умов або є бажаною), умовні та питальні речення, напр. *Kim did not eat a motor-bike*, *One cannot eat motor-bikes*, *Kim believes/dreams that she can eat motor-bikes*, *I'll eat my hat if Kim ate a motor-bike*, *Did Kim really eat a motor-bike?* [11, с. 343]. Порушення селекційних обмежень є контекстозалежними, а тому деякі дослідники вважають, що селекційні обмеження є прагматичним явищем (*pragmatic phenomenon*), явищем взаємодії семантики та прагматики (*part of the semantics-pragmatics-interface*).

У сучасних мовознавчих теоріях селекційні правила відомі також як колокаційні правила (*collocation rules*), преференційні правила (*preference rules*). Селекційні обмеження широко застосовують у комп'ютерній лінгвістиці, зокрема у комп'ютерній обробці тексту.

Література

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974.
2. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976.
3. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1971.
4. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики, 1971. – М. : Наука, 1972. – С. 367–395.
5. Никитин М. В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика) / М. В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1983.
6. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование / В. М. Солнцев. – М. : Наука, 1977.
7. Супрун А. Е. Лексика и вероятностный характер языка / А. Е. Супрун // Проблемы лексикологии. – Минск : Изд-во БГУ, 1973. – С. 160–166.
8. Шехтман Н. А. Сочетаемость семантических множителей в контексте / Н. А. Шехтман // Лексико-грамматическая сочетаемость в английском языке : межвузовский сборник научных трудов. – Челябинск : ЧГПИ, 1987. – С. 76–79.
9. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax / N. Chomsky. – Cambridge (Mass.) : The MIT Press, 1965.
10. Katz J. J. The structure of a semantic theory / J. J. Katz, J. A. Fodor // Language. – 1963. – Vol. 39. – No. 2. – P. 170–210.
11. Soehn J.-Ph. Selectional restrictions in HPSG: I'll eat my hat! / J.-Ph. Soehn // Proceedings of the HPSG05 Conference. – Lisbon : CSLI Publications, 2005. – P. 341–352.